

Achtergrondstudie ROB bij adviestraject ‘*Vergeten*’ Nederland?

Inhoudsopgave

Inleiding: ‘Vergeten’ Nederland?	3
Persoonlijke motivatie.....	3
Context: Nederland haakt af	3
Oorzaken van maatschappelijk onbehagen	3
Polarisatie en vertrouwen in de overheid in krimpgebieden.....	4
Keuze voor Zuid-Limburg en Oost-Groningen.....	5
Hoofdvraag.....	5
Methode	6
Opzet.....	6
Hoofdstuk 1 Historische context van de Nederlandse eenwording	7
Een beknopte geschiedenis van de Nederlandse eenwording 1800 tot nu	7
Het begin van Nederland.....	7
Indicatoren van eenwording.....	7
Hoofdstuk 2 Zuid- Limburg.....	10
Historische context van de regio 1900-1950.....	10
Periode 1965-1972.....	11
Mijnindustrieraad (MIR)	12
Periode 1972-1978.....	13
Perspectievennota 1978-1990.....	15
Herstructurering 1974 tot 2000 van Heerlen.....	16
Jeugdwerkloosheid.....	17
Herstructurering 1985 tot 2000 van Heerlen.....	18
Hoofdstuk 3 Oost-Groningen.....	20
Historische context regio 1900-1950.....	20
Periode 1960 tot 1970	22
Periode 1972 tot 1990 ISP Integraal Structuurplan Noorden des lands.....	23
Finsterwolde 1930 tot 1990	23
Conclusie	27

Inleiding: ‘Vergeten’ Nederland?

Begin februari 2022 sloot ik aan bij het traject ‘*Vergeten*’ Nederland. Bij dit adviestraject onder de werktitel ‘*Vergeten*’ Nederland? gaat het om die gebieden in Nederland die te maken hebben met een stapeling van achterstanden op verschillende terreinen en relatief slecht scoren op de index van de Brede Welvaart. Het betreft vaak vooral gebieden die ver van het nationaal bestuurlijk centrum liggen en die zich mede om die reden soms vergeten voelen. Hoe zijn gebieden/regio’s in een achterstandssituatie terecht gekomen en wat is daarbij de rol van het beleid van de Nederlandse rijksoverheid geweest?

In Nederland is een grote variëteit en diversiteit zichtbaar tussen regio’s en landsdelen. De verschillen in Nederland kunnen als kracht gezien worden maar brengen ook risico’s met zich mee. Gebieden buiten de Randstad gaan namelijk een steeds belangrijkere rol spelen in Nederland bij grote opgaves zoals de stikstofproblematiek-, energietransitie en klimaatopgave en de tekorten op de woningmarkt.¹ Het traject ‘*Vergeten*’ Nederland wil onderzoeken of er regio’s zijn die belemmerd worden in hun ontwikkeling door achterstanden in welvaart, voorzieningen en welzijn. Het traject ‘*Vergeten*’ Nederland? is gestart vanuit de veronderstelling dat er een verschillende intensiteit is in regionale ontwikkeling² en heeft als doel een beeld van deze problematiek te schetsen en handelingsperspectieven te bieden aan de rijksoverheid en aan betrokken partijen (publiek en privaat) in de betrokken regio’s. In het traject werken drie adviesorganen samen: de Raad voor de leefomgeving en Infrastructuur (Rli), de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving (RVS) en de Raad voor het Openbaar bestuur (ROB).

In het project ‘*Vergeten*’ Nederland? wordt verkend in welke mate de gebieden buiten de Randstad zich verbonden voelen met de overheid. Daarnaast wordt er bezien of er ander overheidsbeleid nodig is dan in de Randstad wordt gevoerd ten aanzien van achterstanden.

Persoonlijke motivatie

In februari en maart 2022 heb ik Oost-Groningen en Zuid-Limburg bezocht. De afstand tot Den Haag en de onwetendheid over het gebied maakten dat ik met veel interesse naar deze twee gebieden afreisde. Ik maakte deze keuze omdat het twee gebieden zijn die buiten de Randstad liggen. Zij liggen geografisch gezien erg ver uit elkaar maar kenden beide in de jaren zestig grote veranderingen van economische en sociaal-culturele aard. Daarnaast dreef ook mijn persoonlijke motivatie mij.

Context: Nederland haakt af

Verschillen tussen regio’s zijn er altijd geweest. Alleen lijken deze verschillen nu steeds meer als problematisch te worden ervaren omdat mensen in bepaalde regio’s afhaken. Het afhaken is vaak een uiting van politiek-maatschappelijk onbehagen dat veelal voorkomt bij mensen die laagopgeleid zijn. Het maatschappelijk onbehagen wordt gevoed omdat zij ervaren dat er sprake is van ongelijke verdeling van economische welvaart ten opzichte van de Randstad.³ Het afhaken komt tot uiting door vaak niet te stemmen of te stemmen op protestpartijen.

Oorzaken van maatschappelijk onbehagen

De laatste tijd is er steeds meer aandacht voor regionale verschillen. Dit komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in publicaties als de *Atlas van Afgehaakt Nederland, Regionaal maatschappelijk*

¹ B. Bock, *Ontwikkeling van ons ommeland; samen voor brede welvaart in stad en land* (2022).

² Startdocument traject ‘*Vergeten*’ Nederland?

³ Zie <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/258329/atlas-van-afgehaakt-nederland.pdf>.

onbehagen en *Denkend aan Nederland*.⁴ Een oorzaak van het afhaken van burgers is volgens René Cuperus en Josse de Voogd de regionale ongelijkheid. Mensen haken af doordat zij onbehagen ervaren over de – steeds mindere - voorzieningen in hun gebied en omdat er te weinig aandacht is voor het creëren van werkgelegenheid. Veelal gaat het om mensen die praktisch opgeleid zijn en een lager inkomen dan gemiddeld hebben. Voor mensen uit Friesland, Drenthe, Groningen, Zeeland en Limburg is de regionale identiteit meer van belang dan in andere delen van Nederland.⁵ In deze regio's voelen de mensen zich meer verbonden met de regio dan met Nederland. Uit de interviews die ik afnam bleek dat mensen vaak zich in de eerste plaats Limburger of Groninger voelden dan Nederlander. De trend in de media is dat gemeenten en regio's buiten de Randstad steeds verder af komen te staan van de landelijke overheid.⁶ Uit verschillende onderzoeken komt naar voren dat ook veel maatschappelijk onbehagen voorkomt uit verdwijnende voorzieningen (zoals scholen, winkels en bibliotheken in achterstandswijken in steden, maar ook in uithoeken van het land).⁷ Het verdwijnen van voorzieningen is onderzocht.⁸ In die onderzoeken tonen de auteurs aan dat publieke voorzieningen uit bepaalde delen in Nederland verdwijnen terwijl zij in de Randstad juist toenemen. Het is daarom van belang een beeld te schetsen van regio's die vergeten worden of zich vergeten voelen en hoe dit in het licht van de geschiedenis begrepen kan worden. Deze regio's voelen zich vaak al vergeten sinds de jaren zestig. Dit heeft gezorgd voor afhakende Nederlanders en maatschappelijk onbehagen. Voor het functioneren van onze democratie en natiestaat is het van belang dat iedereen zich gehoord voelt door de politiek in Den Haag. Daarom is het wenselijk de dynamiek die ten grondslag ligt aan de regionale kloof te onderzoeken.

Polarisatie en vertrouwen in de overheid in krimpgebieden

Als een gedeelte van de Nederlanders afhaakt, zorgt dit voor polarisatie. Er zijn vier elementen die deze polarisatie veroorzaken: nationale identiteit, globalisering, individualisering en nieuwe politieke oriëntaties.⁹ Vooral de krimpgebieden Noord-Holland, Oost-Groningen, Drenthe en Zuid-Limburg haken af bij nationale politiek. Hier verdwijnen voorzieningen en voelen de inwoners zich niet gehoord door de nationale overheid.¹⁰ Deze burgers stemmen relatief vaker op PVV en FVD maar ook op SP en 50PLUS.¹¹ Zo is op de uitslagenkaart van Nederland van de Tweede Kamerverkiezingen van 2021 is te zien dat in Groningen en Limburg de meeste PVV-stemmers wonen.¹² De bovenstaande partijen worden ook vaak wel protestpartijen genoemd. Deze partijen weerspiegelen het gebrek aan vertrouwen in de nationale overheid, een van de redenen voor burgers om op deze partijen te stemmen. De onderstaande figuur 1 laat zien dat er niet zo zeer minder gestemd wordt, maar in de praktijk blijkt wel dat er minder vaak gestemd wordt op gevestigde bestuurlijk ingestelde partijen en vaker naar partijen op de flanken van het politiek spectrum.

⁴ Zie <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/258329/atlas-van-afgehaakt-nederland.pdf>; <https://www.scp.nl/publicaties/monitors/2019/06/26/denkend-aan-nederland> h16.

⁵ Zie <https://www.scp.nl/publicaties/monitors/2019/06/26/denkend-aan-nederland> h16.

⁶ Zie [Kleintjes verenigen zich in K80 \(binnenlandsbestuur.nl\)](#); [Spoedeisende hulpposten mogen niet sluiten. Ook in het Noorden moet de zorg beschikbaar en van goede kwaliteit blijven | opinie - Dagblad van het Noorden \(dvhn.nl\)](#); [Kamerbrief bij aanbieder rapport over beleidskader decentraal bestuur | Kamerstuk | Rijksoverheid.nl](#); [Wat te doen met afhakende stemmers? 'We moeten leren omgaan met verschillen' | Opinie | pzc.nl](#); [Geograaf Josse de Voogd over de culturele tegenstellingen in Nederland: 'De proteststem woont in suburbia' \(volkskrant.nl\)](#); [Brede welvaart in Nederlandse gemeenten: Het belang van regionale samenhang | PBL Planbureau voor de Leefomgeving](#).

⁷ Zie <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2015/12/16/werelden-van-verschil>; [Kansenkaart](#).

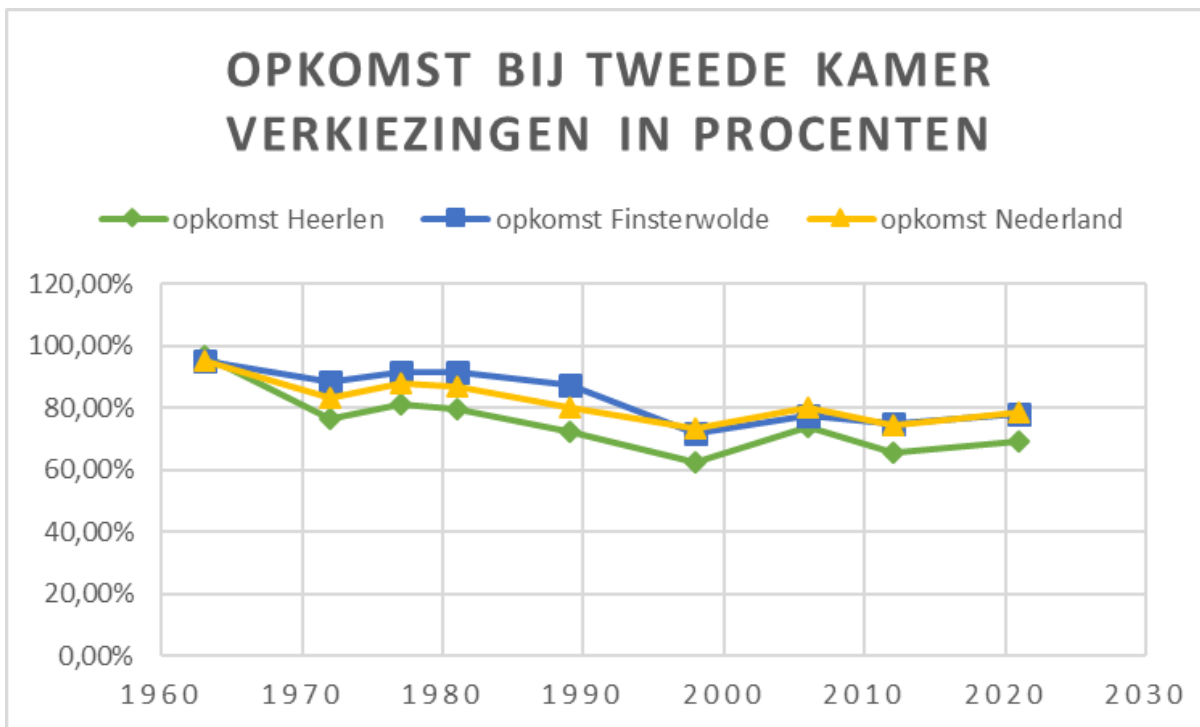
⁸ Zie <https://www.groene.nl/artikel/hoe-den-haag-uit-nederland-verdween>; <https://www.ftm.nl/artikelen/verschraling-platteland?share=FVrO9GjTITn8AGWiv4rO8X0Eb9PvpS4O4NASy4CAJOGJlvZT40BpEvI4scPZ4OI%3D>.

⁹ Zie <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/258329/atlas-van-afgehaakt-nederland.pdf>.

¹⁰ Zie <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/258329/atlas-van-afgehaakt-nederland.pdf>, p. 11.

¹¹ Zie <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/onderzoek-wie-is-de-ontevreden-burger>.

¹² Zie <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK20210317>.

Figuur 1: Opkomst van verkiezingen in percentages over de jaren van Nederland, Heerlen en Finsterwolde/Reiderland/ Oldambt.¹³

Keuze voor Zuid-Limburg en Oost-Groningen

De twee gebieden zijn gekozen als onderzoeksobject, omdat er grote economische structuren zijn weggevallen, die hebben geleid tot grotere economische ongelijkheid. De regio's blijven economisch achter onder andere door de de-industrialisatie en schaalvergroting in de landbouw. Verschillende groeperingen uit de gebieden lijken een grote ontevredenheid uit te dragen jegens de overheid. En zij voelen zich vaak vergeten door de overheid.¹⁴ In dit onderzoek is er voor gekozen om gebieden te onderzoeken die letterlijk en figuurlijk ver af staan van Den Haag. Dit neemt niet weg dat ook in stedelijke gebieden mensen wonen die zich niet verbonden voelen met de overheid.

Hoofdvraag

De vraag die in dit onderzoek die ik wil beantwoorden is:

In hoeverre is er sprake van structurele regionale achterstelling in de regio's Zuid-Limburg en Oost-Groningen?

¹³ Gegevens gehaald vanuit [verkiezingen.nl](https://www.verkiezingen.nl) en in Excel verwerkt.

¹⁴ Zie <https://kennisopenbaarbestuur.nl/media/258329/atlas-van-afgehaakt-nederland.pdf>; <https://eenvandaag.avrotros.nl/panels/opiniepanel/alle-uitslagen/item/onderzoek-wie-is-de-ontevreden-burger>.

Deelvragen die in dit onderzoek worden meegenomen zijn:

- Uit tien interviews die ik heb afgenomen met betrokkenen uit Oost-Groningen en Zuid-Limburg blijkt dat het gevoel van ‘vergeten worden’ leeft in deze gebieden ver buiten Den Haag, maar worden deze gebieden ook daadwerkelijk vergeten?
- Voelen regio’s die economisch en sociaal bloeien zich meer verbonden met de nationale overheid dan regio’s die economische neergang ervaren?
- Is er een relatie tussen economische, sociaal culturele bloei van een regio en de verbondenheid met de (rijks-)overheid?

Method

Voor elke regio kijk ik naar de indicatoren, infrastructuur, economische ontwikkeling, sociale-culturele identiteit, politieke voorkeur. De karakterisering van de sociaal-culturele identiteit van beide regio’s wordt mede ingekleurd door interviews. Met een vergelijking tussen beide onderzochte regio’s probeer ik de dynamische ontwikkeling van de regio’s in kaart te brengen. De vergelijking maakt de invloed van de indicatoren en voering van nationaal beleid zichtbaarder.

Ik sprak met mensen die het gebied hadden meegemaakt in bloei tot de jaren zestig maar ook na de jaren zestig toen het verval in volle hevigheid intrad. Men voelt zich in de steek gelaten. ‘Oost-Groningen hangt er maar een beetje bij’; ‘Het was niks, het is niks en het wordt ook nooit wat’.¹⁵ Vanuit Zuid-Limburg kwamen dezelfde geluiden. ‘In Nederland voert men Randstadpolitiek’; ‘De overheid heeft ons in de steek gelaten’.¹⁶

Voor dit onderzoek worden indicatoren gebruikt uit het boek van Hans Knippenberg en Ben de Pater die zij gebruiken bij hun analyse van de eenwording van Nederland. De indicatoren die worden gebruikt in dit onderzoek zijn: verandering in infrastructuur, de bereikbaarheid en mate van voorzieningen, de werkgelegenheid, politieke participatie en de sociaal-culturele aard van de regio. Deze indicatoren geven aan welke verschillen er bestonden en bestaan en hoe deze zich ontwikkeld hebben in de tijd.¹⁷ De indicatoren passen bij de vier dimensies die de drie raden Rli, RVS en ROB hebben gekozen voor het adviestraject ‘*Vergeten Nederland?*’. Zij onderzoeken namelijk gezondheidszorg, politieke invloed en ruimtelijke ordening aan de hand van vier dimensies te weten overheidsinzet, bredere welvaart, voorzieningen en de sociaal-culturele identiteit. De indicatoren van Knippenberg en De Pater zijn door de rest van het onderzoek vervlochten. Bij Zuid-Limburg en Oost-Groningen bouwt de analyse voort op economische ontwikkelingen, infrastructuurveranderingen, politieke voorkeuren binnen de regio en de sociaal-culturele identiteit van de regio’s.

Opzet

Ik richt mij in dit onderzoek voor deze drie raden op twee casestudies: Heerlen in de regio Zuid-Limburg en Finsterwolde in Oost-Groningen. In de volgende paragraaf schets ik de achtergrond van de keuze voor deze regio’s. Vervolgens geef ik een globaal beeld van de geschiedenis van de beide regio’s waarbij ik kijk naar werkgelegenheid, infrastructuur, sociale en culturele identiteit, politieke verkiezingsuitslagen en bevolkingsgroei. De indicator ‘sociaal-culturele identiteit’ van het gebied wordt ondersteund door citaten en opgedane kennis uit interviews. Bij de twee regio’s zoom ik in op twee gemeenten: Heerlen voor Zuid-Limburg en Finsterwolde voor Oost-Groningen. De periode waarnaar ik kijk is de periode van 1960 tot 1990.

¹⁵ Interviews uit Oost-Groningen bijlage 2, uitspraken door Harm Evert Waalkens en Engel Modderman.

¹⁶ Interviews uit Heerlen bijlage 1, uitspraken door Martin Herbergs en iemand uit het geanonimiseerde interview.

¹⁷ Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1990), 12.

Hoofdstuk 1 Historische context van de Nederlandse eenwording

Een beknopte geschiedenis van de Nederlandse eenwording 1800 tot nu

Knippenberg en De Pater beschrijven hoe Nederland als eenheid tot stand gekomen is en hoe deze zich van 1800 tot 1990 heeft ontwikkeld.¹⁸ Eenwording is een proces van sociaal-ruimtelijke integratie waardoor gebieden meer met elkaar samen gaan hangen. Mensen identificeren zich erg met hun regio en dit heeft historisch wortels. Het proces van eenwording start grofweg in 1813. In deze tijd kwamen steeds meer regio's tot bloei door de modernisering en steeds meer mensen raakten betrokken bij de Nederlandse samenleving als geheel. De modernisering hield in dat de industrialisatie op gang kwam, de infrastructuur steeds verder groeide en de communicatie steeds beter werd.¹⁹ De eenwording van Nederland komt voort uit deelprocessen en omstandigheden die ingedeeld kunnen worden in vier dimensies: infrastructuur, economie, de politiek en de sociaal-culturele context.²⁰ De ontwikkeling en omstandigheden zijn gevormd door indicatoren van infrastructurele, economische, politieke en sociaal-culturele aard.²¹

Het begin van Nederland

De eenwording van Nederland was in 1800 alleen maar een staatkundige formaliteit. In andere opzichten duurde de eenwording van Nederland wat langer. Wanneer er wordt gekeken naar de eenwording van Nederland is het logische startpunt 1813, het officiële begin van het Koninkrijk der Nederlanden. Tot 1830 behoorden Limburg en Brabant overigens nog tot de Generaliteitslanden die rechtstreeks werden bestuurd vanuit Den Haag. Generaliteitslanden waren gebieden die geregeerd werden door de andere provincies. De constructie van de Generaliteitslanden leidde tot onvrede bij deze gebieden, omdat zij geen zeggenschap hadden. Limburg keerde zich dan ook lang tegen Holland, dat gezien werd als het middelpunt van Nederland. De verschillen in cultuur, levensstijl en wereldbeschouwing tussen Limburg en Noord-Nederland waren veel groter dan tussen Limburg en de aangrenzende Duitse, Vlaamse en Waalse gebieden. Limburg had vóór 1815 altijd bij België gehoord. Daarnaast was er het verschil in cultuur en identiteit: Limburg was rooms-katholiek terwijl de noordelijke Nederlanden voor het grootste gedeelte protestant waren.²² De grootste tegenstelling in Nederland eind 19e eeuw was de sociale structuur tussen stad en platteland. Velen voelden zich in deze tijd nog een bewoner van een stad of streek.²³

Indicatoren van eenwording

De eenwording van Nederland kan gezien worden door de lens van de eerdergenoemde vier factoren. De sociaal-culturele indicator is vervlochten door de andere drie indicatoren en is moeilijk te vangen voor heel Nederland. Bij eigen onderzoek voor Zuid-Limburg en Oost-Groningen komt de sociaal-culturele indicator duidelijk naar voren.

Infrastructuur in Nederland 1900 tot nu

¹⁸ Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1990).

¹⁹ Ibidem, 27.

²⁰ Uitleg indicatoren van dit onderzoek: de indicatoren waarmee deze gemeten worden zijn verandering in infrastructuur, de bereikbaarheid en mate van voorzieningen, de werkgelegenheid, politieke participatie en de sociale culturele aard van de regio. Deze indicatoren geven aan welke verschillen er bestonden en bestaan en hoe deze zich ontwikkeld hebben in de tijd: Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland, Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1990), 11.

²¹ Ibidem, 12.

²² Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1990), 26.

²³ Ibidem, 38.

Sommige regio's in Nederland missen bepaalde infrastructurele verbindingen die zo belangrijk zijn voor de eenwording van Nederland en haar samenhang. Het gebrek aan infrastructuur droeg bij aan de tegenstelling tussen stad en platteland. De verbetering van de infrastructuur en de communicatie nam een lange periode in beslag, maar in 1930 was er vergeleken met 1900 al sprake van een enorme verbetering van de verbindingen en communicatie. De infrastructuur zou zich steeds verder ontwikkelen en de regio's in Nederland met elkaar verbinden.²⁴

Economische ontwikkeling in Nederland 1900 tot nu

Vanuit economisch oogpunt vond pas vanaf 1900 een modernisering plaats die bijdroeg aan de eenwording in Nederland. De industrialisatie had een grote invloed op de economische verschillen tussen regio's.²⁵ Industriële gebieden deden het vanuit economisch oogpunt overduidelijk beter. Zij scoorden beter op welvaart en werkgelegenheid. Vanaf 1960 vindt er een grote overgang van de industriële sector naar de tertiaire sector (commerciële dienstverlening) plaats. Veel industriële werkgelegenheid (bijvoorbeeld in de scheepsbouw) werd in die periode verplaatst naar Azië. In onze huidige samenleving speelt vooral de dienstensector een grote rol. Dit heeft gevolgen gehad voor de gebieden die vooral gericht waren op de traditionele maakindustrie. De overgang van industrie naar een op dienstverlening gerichte economie ging voor sommige gebieden te snel of zorgde voor het compleet wegvallen van economische en sociale structuur.²⁶

De politieke ontwikkeling 1900 tot 1960

De nationale eenwording op politiek niveau kostte veel tijd. Eerst moest de nationale staat stabiliseren. Bestuurlijk had Nederland nog een lange weg te gaan. De ontwikkeling van de landelijke overheid op bureaucratisch vlak vond pas zijn weg na 1945. Er was vanaf 1850 al wel steeds meer aandacht voor verzorgende taken vanuit de landelijke overheid. Tussen 1900 en 1960 groeide het personeel in dienst van de overheid van 45.000 tot 200.000. Deze groei vond vooral plaats na de Tweede Wereldoorlog.²⁷ Daarnaast speelde politieke representatie een rol in het ontwikkelen van een nationale identiteit. Vanaf 1900 werd het stemmen steeds meer gedomineerd door nationale thema's. In de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw werden Tweede Kamerleden gekozen op grond van regionale belangen. In 1917 werd het districtenstelsel afgeschaft. Dit resulteerde in een steeds landelijkere politieke oriëntatie. Het algemene kiesrecht voor mannen bestaat sinds 1917 en vanaf 1919 mochten ook vrouwen naar de stembus.²⁸ Vanaf dit moment mochten alle burgers in Nederland stemmen. Een belangrijke ontwikkeling in de Nederlandse eenwording.

Door de eenwording van infrastructuur en de verbetering van communicatienetwerken vervaagde de regionale cultuur steeds meer en werd het steeds meer een Nederlandse cultuur.²⁹ De meeste politieke, economische en infrastructurele ontwikkelingen hebben plaatsgevonden tussen 1900 en 1960. De conclusie die hieruit getrokken kan worden is dat de eenwording van Nederland op veel gebieden nog relatief jong is. De Nederlandse eenheidsstaat bestaat nog niet zo lang en veel burgers voelen zich meer verbonden met hun regio dan met natie-staat Nederland. Door migratie, communicatie en modernisering heeft Nederland zich evenwel relatief snel ontwikkeld tot nationale staat. Vanuit deze korte geschiedenis van de eenwording van Nederland blijkt dat er nog veel te leren valt over regionale verschillen.

²⁴ Ibidem, 50.

²⁵ Ibidem, 131.

²⁶ Literatuur bij Zuid-Limburg en Oost-Groningen bevestigen dit door het hele stuk heen.

²⁷ Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1990), 142.

²⁸ Ibidem, 144.

²⁹ Ibidem, 169.

De Nederlands eenwording en haar regio's zijn van groot belang voor het traject '*Vergeten*' *Nederland*? omdat het bepaalde regionale ontwikkelingen en regionale verschillen kan verklaren. In dit hoofdstuk is de nationale historische context geschetst van waaruit nu de regionale context wordt geschetst van bovengenoemde twee gebieden.

In de volgende paragrafen ga ik nader in op de twee regio's Zuid-Limburg en Oost-Groningen.

Hoofdstuk 2 Zuid- Limburg

Historische context van de regio 1900-1950

Vanaf 1899 tot 1927 werd het grootste gedeelte van de mijnen aangelegd in Zuid-Limburg.³⁰ De expansie begon met de oprichting van de NV Maatschappij tot Exploitatie van Limburgse steenkolenmijnen in 1893. Buitenlandse mijnbouwondernemingen organiseerden aanvankelijk de oprichting en aanleg van nieuwe mijnen. Niet lang daarna kwam de Nederlandse staat met het initiatief tot de vestiging van een eigen mijnbouwbedrijf. Het eigen mijnbedrijf van de Nederlandse staat bepaalde de ontwikkeling van de Limburgse mijnbouwindustrie vanaf 1902.³¹

Door de groei van de mijnbouw in de regio nam de vraag naar mijnarbeiders toe. In 1898 waren er nog maar 600 arbeidersplaatsen in de mijnen terwijl dit in 1930 uitgegroeid was tot 38.000.³² Dit zorgde ervoor dat er arbeiders vanuit andere delen van het land en zelfs vanuit het buitenland aangetrokken moesten worden. Vooral mijnwerkers uit Oost-Europa werden naar het mijngebied toegetrokken. Deze bevolkingsgroei van 1900 tot 1930 in Zuid-Limburg zorgde voor een snelle verstedelijking van het mijngebied.³³

De economie was bepalend voor het mijngebied. De werkgelegenheid in de mijnen werd sterk beïnvloed door de economische conjunctuur. Met de beurskrach in 1929 verdween er 20% van de arbeidsplaatsen. Destijds waren vooral de buitenlandse mijnwerkers daar de dupe van.³⁴ Later bij de afbouw van de mijnactiviteiten (1965 tot 1974) werden de Limburgse mijnwerkers op eenzelfde manier geraakt.

Ook de cultuur in Zuid-Limburg is beïnvloed door werkgelegenheid die de mijnbouw bracht. Daarnaast speelde de kerk een grote rol in het leven van de mijnwerkers. De mijnstroken in Zuid-Limburg zorgden in de oostelijke mijnstreek, bestaande uit de gemeenten Brunssum, Eysgelshoven, Heerlen, Hoensbroek, Kerkrade etc., voor een industriële monocultuur.³⁵ Deze monocultuur van de mijnen zou later ook zorgen voor de problemen bij de mijn afbouw. Met de afbouw van de mijnen verloren de mensen voor een deel hun identiteit en cultuur. In 1960, op het hoogtepunt van de mijnindustrie, werkte 43% van de beroepsbevolking uit deze regio in de mijnen. Er was sprake van een dubbele monocultuur: aan de ene kant oefende de rooms-katholieke kerk een enorme invloed uit op de bevolking en aan de andere kant speelden de mijnen een grote rol in het leven van de mensen in de oostelijke mijnstreek. De mensen waren door middel van verenigingen verbonden aan de mijnen en de kerk die er samen voor zorgden dat mensen zich aan hen bonden. Het particuliere en openbare leven was doordrenkt van het rooms-katholieke geloof. *‘De priester als moderator en de mijnfunctionaris als bestuurder bestierden het grootste gedeelte van de Zuid-Limburgse verenigingen.*³⁶ Het maatschappelijk leven in Zuid-Limburg werd met name bepaald door provinciale en gemeentelijke overheden, door de katholieke kerk, mijnen en katholieke organisaties.³⁷ Bij de Tweede Kamer verkiezingen van 1963 stemde 67% op de KVP.³⁸ F.A.M. Messing, een sociaal-economische historicus, stelde dat in Zuid-Limburg de mijnbouw niet alleen grote invloed had op de economie, maar ook op sociale en culturele ontwikkelingen. Dit noemde hij het harmoniemodel. Het

³⁰ Ad Knotter, *Mijnwerkers in Limburg een sociale geschiedenis* (Vantilt 2012), 37.

³¹ Ibidem, 38.

³² Ibidem, 39.

³³ Ibidem, 40.

³⁴ Ibidem, 39.

³⁵ F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975* (Leiden 1988), 76.

³⁶ Ibidem, 86.

³⁷ Ibidem, 86.

³⁸ Zie <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK19630515/655477>.

harmoniemodel hield in dat het economische, culturele en sociale leven homogeen met elkaar samenhangen. Dit werd vooral in het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog uitgebouwd.³⁹ Ook in het onderwijs waren de elementen van de mijnen en kerk alomtegenwoordig. Er werden meerdere scholen opgericht die opleiden tot werk in de mijnbouw waaronder de Ondergrondse Vakschool (OVS). Deze scholen waren vanwege de zware arbeid alleen voor jongens bedoeld. Meisjes gingen naar de huishoudschool.⁴⁰

In de jaren zestig werd het lastiger voor de mijnen vanwege toenemende concurrentie door aardolie en importkolen. De problemen die mijnen daarbij ervoeren, konden alleen worden opgelost door samenwerking tussen overheid, werkgevers en werknemers.⁴¹ Vanaf 1960 werd gaandeweg het einde van de mijnen zichtbaar. In 1965 werd het herstructureringsbeleid voor Zuid-Limburg opgestart en dit beleid eindigde pas in 1990: een langdurig en moeizaam proces.

Periode 1965-1972

In 1965 werd de eerste Mijnnota uitgebracht door Joop den Uyl (PvdA), toenmalig minister van Economische Zaken. Deze nota bevatte een geleidelijk inkrimpingsprogramma. Den Uyl wilde dat de ontmanteling van de mijnen geleidelijk liep en behapbaar bleef, zodat er genoeg tijd was om vervangende werkgelegenheid te creëren.⁴² Bij de mijnverenigingen was deze nota een teken dat zij een zware tijd tegemoet gingen. Nog geen jaar na de presentatie van de eerste Mijnnota van den Uyl kwam het kabinet-Cals ten val.⁴³ Het kabinet onder leiding van Jelle Zijlstra kwam met een perspectief voor Zuid-Limburg. Door de verandering van kabinetten kwam het proces van de Mijnnota maar langzaam op gang. Daarnaast werd de visie op de Mijnnota telkens aangepast vanwege de nieuwe zittende minister van Economische Zaken die daarover ging. In 1967 trad met een nieuw kabinet een nieuwe minister van Economische Zaken aan: mr. Leo de Block (KVP). De Block volgde een andere koers. Nadat De Block intensief contact had gehad met vakorganisaties, provinciale en mijn instanties, kwam hij tot de conclusie dat de mijnsluiting snel moest plaatsvinden en dat alle mijnen in 1974 gesloten moesten zijn, ongeacht of er voldoende nieuwe banen gecreëerd waren. Dit was in tegenspraak met wat Den Uyl in 1965 had voorgesteld, namelijk dat er vervangende banen moesten zijn tegen de tijd dat alle mijnen gesloten waren. De Block richtte de begeleidingscommissie coördinatie Mijnsluiting in overleg met het provinciaal bestuur op. Deze werkgroep onder leiding van de minister werd belast met het verloop van het sluitingsproces en de afstemming daarvan op de regionale arbeidsmarkt. In de commissie namen topambtenaren van de ministeries van Economische Zaken, Sociale Zaken en Volksgezondheid zitting.⁴⁴

De gevolgen van de mijnsluiting waren naast economisch ook op sociaal vlak groot. De mijnbedrijven waren meer dan alleen werkgevers voor de mijnwerkers. Het hele sociale en maatschappelijke leven vormde zich rond de mijnen. Sportclubs, muziek en andere gezelschapsverenigingen werden vanuit de mijnindustrie georganiseerd en vaak gingen de kinderen van mijnwerkers naar de OVS, de Ondergrondse Vakschool, praktijkopleiding voor mijnwerkers in Nederlands-Limburg. Al deze sociale structuren vielen weg op het moment dat de mijnen sloten. In de eerste Mijnnota werd hier totaal niet op geanticipeerd. Toen de tweede Mijnnota kwam werd geconstateerd dat er ondertussen al veel veranderd was. Minister De Block stelde vast dat er al veel aan sociale en maatschappelijke problemen

³⁹ F.A.M. ,Messing *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975*, 87.

⁴⁰ Ibidem, 89.

⁴¹ Ibidem, 87.

⁴² Ibidem, 397.

⁴³ Jan Derix, *Perspectief voor Limburg, Stappen en obstakels in het beleid rond de perspectievennota Zuid-Limburg, 1965-1990*. Uitgeverij Eisma B.V. Leeuwarden/Maastricht 1990, 18.

⁴⁴ Jan Derix, *Perspectief voor Limburg, Stappen en obstakels in het beleid rond de perspectievennota Zuid-Limburg, 1965-1990*, 21.

was gedaan maar dat de problemen in de Oostelijke mijnstreek wel erg groot waren en dat er nog niet genoeg gedaan was op het terrein van de fysieke en mentale gezondheid. Met de tweede Mijnota wilde het kabinet zich meer richten op jeugdwerkloosheid en betere gezondheidszorg, met bijzondere aandacht voor de mentale gesteldheid van jongeren.⁴⁵ Hier was in de eerste Mijnota nog geen aandacht voor. In deze periode voltrok zich een sociale desoriëntatie in Zuid-Limburg. Men wist totaal niet hoe om te gaan met de veranderingen en maatschappelijke en economische vraagstukken in de regio. Dit kwam onder meer tot uitdrukking door een explosief toenemend aantal echtscheidingen, drugsgebruik en vele vormen van criminaliteit. De onvrede van Limburgers over het afhandelen van de sluiting van de mijnen richting Den Haag nam toe.⁴⁶

De klaagzang van de Limburgers werd versterkt door de oprichting van de universiteit Maastricht in 1969. Terwijl in Maastricht initiatieven tot leven kwamen, bleven de initiatieven voor de Oostelijke mijnstreek grotendeels uit. In de Oostelijke mijnstreek wilde men ook meer werkgelegenheidsinitiatieven. In 1971 beloofde het kabinet-Biesheuvel een Perspectievennota. Het provinciaal bestuur gaf in de reactie hierop aan dat het graag zouden willen helpen met het opstellen van deze Perspectievennota. Het zou nog lang duren voor de Perspectievennota officieel werd.⁴⁷

Mijnindustrieraad (MIR)

Toen de mijnen moesten sluiten en duidelijk werd dat er een herstructurering moest plaatsvinden in Zuid-Limburg waren daar verschillende actoren bij betrokken: instanties van de nationale overheid, provinciale overheid, nationale adviesorganen, nationale commissies, regionale adviesorganen en tot slot ook mijn-gerelateerde organisaties.⁴⁸ In dit onderzoek is er voor gekozen om te focussen op een invloedrijke mijn-gerelateerde organisatie: de Mijnindustrieraad (MIR). De MIR fungeerde als publiekrechtelijk samenwerkingsorgaan van werkgevers en werknemers in de steenkolenmijnindustrie. De minister van Economische Zaken had bestuurlijke bevoegdheden gedelegeerd aan de MIR, vooral over sociale aangelegenheden. Van 1954 tot 1976 (vlak na de mijnsluiting) vormde de MIR het bestuur van de steenkolenmijnindustrie. Hij speelde een belangrijke rol bij de mijnsluiting en leverde een belangrijke bijdrage aan de sociale en economische herstructurering van de provincie.⁴⁹ De MIR stond samen met de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond voor de belangen van de werkgevers en werknemers in de kolenmijnen. De MIR werkte mee aan de sluiting van de mijnen en de her-industrialisatie in de provincie.⁵⁰ De notulen van vergaderingen van de Mijnindustrieraad laten zien hoe deze raad de belangen van werknemers en werkgevers behartigde en wat zijn aandeel was bij de mijnsluiting. Er werd overigens pas in 1969 in de vergadering van de Mijnindustrieraad over de inkrimping van de mijnen gesproken, terwijl minister Den Uyl de sluiting van de mijnen al in de eerste Mijnota van 1965 had aangekondigd. Waarschijnlijk sprak de MIR er toen pas over vanwege de onduidelijke sluitingsperiode die Den Uyl gesteld had. Minister De Block stelde in 1969 daarentegen een duidelijke eindtijd voor de mijnen, namelijk 1974. De MIR sprak over de inkrimping van de mijnen en de afspraken die gemaakt moesten worden met de mijnwerkers over pensioenen en

⁴⁵ Stichting Behoud Mijnhistorie, *Na de mijnsluiting in 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010, Zuid-Limburg* (Maastricht 2013), 42.

⁴⁶ Jan Derix, *Perspectief voor Limburg, Stappen en obstakels in het beleid rond de perspectievennota Zuid-Limburg, 1965-1990*, 25.

⁴⁷ Ibidem, 25.

⁴⁸ Er is voor gekozen om onderaan als bijlage de lijst met actoren bij mijnsluiting en herstructurering te noemen uit het rapport: Stichting Behoud Mijnhistorie, *Na de mijnsluiting in 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010, Zuid-Limburg* (Maastricht 2013), 113.

⁴⁹ Stichting Behoud Mijnhistorie, *Na de mijnsluiting in 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010, Zuid-Limburg*, 116. ; Messing *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975*, 163.

⁵⁰ F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering 1955-1975*, 526.

omscholing. Duidelijk was dat het een moeilijk proces zou worden en daarin wilde de MIR zo goed mogelijk de mijnwerkers begeleiden, maar de MIR werkte ook volgens de richtlijnen van de overheid. Uit een vergadering van 5 maanden later bleek dat de MIR koste wat het kost wilde vasthouden aan de sluitingstermijn van de overheid, omdat hij dit in het belang van de oudere werknemers achtte.

De MIR stelde vast dat de arbeidsmarkt sterk verslechterde in de 1971 en 1972. Deze verslechtering vond plaats midden in de afbouw van de mijnen. Veel werknemers van de Oranje Nassau mijnen moesten nog een nieuwe baan vinden.⁵¹ De notulen van de MIR laten zien dat de werkloosheid sterk was gestegen van 1973 tot 1975.

<i>Jaar</i>	<i>Werkaanbod Zuid-Limburg</i>	<i>Werkvraag Zuid-Limburg</i>
<i>november 1973</i>	8753	4062
<i>november 1974</i>	14593	1857
<i>november 1975</i>	2008	1238

Tabel 1

Aanbod en vraag van werk in Zuid-Limburg 1973-1975⁵²

Daarnaast laten de notulen van de MIR zien dat de mijnsluiting ook sporen naliet in het maatschappelijk leven. Een voorbeeld daarvan is de krimp van verenigingen en het stopzetten van het harmonieorkest vanwege te weinig mensen en onvoldoende nieuwe aanwas.⁵³ Uit al deze vergaderingen blijkt de afbouw van de mijnen en de grote betrokkenheid van de MIR als voorbeeld van een betrokken organisatie uit de regio. De verslagen van de MIR na 1971 zijn helaas niet meer terug te vinden.

Periode 1972-1978

In 1972 ging het kabinet door met het eerder ingezette herstructureringsbeleid en lag de focus met name op het creëren van werkgelegenheid.⁵⁴ In deze tijd namen de sociale en maatschappelijke problemen toe.⁵⁵ Het kabinet-Biesheuvel I kwam ten val. De provincie Limburg liet in de nieuwe formatie van 1973 geen moment voorbij gaan om ‘Den Haag’ te herinneren aan haar belofte om met een Perspectievennota te komen. In 1973 kwam er een nieuw kabinet. Dit viel samen met het begin van de oliecrisis en van een laagconjunctuur. Ruud Lubbers (KVP) werd in deze tijd minister van Economische Zaken.⁵⁶

De afbouw van de mijnen stond ondertussen niet stil. Op 31 december 1974 werd in de Oranje Nassaumijn I, op steenworp afstand van Heerlen, de laatste Limburgse steenkool naar boven gehaald.⁵⁷ In deze periode kwam er een nieuwe commissie voor de herstructurering van de mijnbouw:

⁵¹ Regionaal Historisch Centrum Limburg, RHCL, 07.Z01, inventarisnummer 265, Mijnindustrieraad (MIR).

⁵² RHCL, 07.Z01, inventarisnummer 265, map 34.

⁵³ RHCL, 07.Z01, inventarisnummer 265, map VNL verslagen OR, vergadering juni 1971 (helaas stoppen de vergaderingen hier).

⁵⁴ Stichting Behoud Mijnhistorie, *Na de mijnsluiting in 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010, Zuid-Limburg*, 55.

⁵⁵ Ibidem, 58.

⁵⁶ Jan Derix, *Perspectief voor Limburg. Stappen en obstakels in het beleid rond de perspectievennota Zuid-Limburg, 1965-1990*, 32.

⁵⁷ Marcel Put en Mark van Dijk, *2000 jaar Heerlen, van romeinse nederzetting tot moderne stad* (1998 Heerlen), 325.

de coördinatiecommissie Perspectievennota Zuid-Limburg.⁵⁸ De eerste taak van de commissie, onder leiding van Sijbren Miedema (PvdA), was om tot een organisatieopzet te komen zodat de Perspectievennota in eind 1975 of begin 1976 gereed zou zijn.⁵⁹ Door uitgestelde rapportages van de werkgroep werd ook de Perspectievennota uitgesteld.⁶⁰ De werkgroep moest rapporteren over de ontwikkelingen in Zuid-Limburg. In september 1975 uitte het Limburgse College van Gedeputeerde Staten zijn ongenoegen over de trage ontwikkeling van de Perspectievennota. Minister Lubbers deelde mee dat de conceptnota in 1976 klaar zou zijn, maar inmiddels was het Rijk al vier jaar verder sinds de aankondiging van de Perspectievennota.⁶¹ Uiteindelijk werd begin 1977 de concept-Perspectievennota voor Zuid-Limburg behandeld in de ministerraad.⁶² In de brief van de minister van Economische Zaken aan de Tweede Kamer blijkt dat de conceptnota opgesteld was door de coördinatiecommissie Perspectievennota. De minister van Economische Zaken (tevens de voorzitter van de coördinatiecommissie), gaf in deze brief aan dat de conceptnota aan een inspraakprocedure onderworpen werd. Daarbij kreeg de bevolking van het herstructureringsgebied volgens de minister in ruime mate de gelegenheid om een oordeel te geven over het voorgestelde beleid. Ten behoeve van deze inspraakprocedure streefde de regering ernaar, in samenspraak met het provinciaal bestuur van Limburg, om op korte termijn tot voorlopige standpunten te komen.⁶³ In de krant *De Limburger* en door andere organisaties werd hier kritisch op gereageerd. Er was veel commentaar op de lengte en procedure van inspraaknota. Veel Limburgers vonden dat zij te kort de tijd hadden om een reactie te kunnen geven. Omdat men meer inspraak wilde, duurde het langer voordat de Tweede Kamer toe was aan de behandeling van de Perspectievennota.⁶⁴

Krantenknipsel Perspectievennota 1-03-1979⁶⁵

De kop van het *Limburgs Dagblad* suggereerde dat de Perspectievennota voor de Limburgers niet voldoende mogelijkheden tot inspraak bood. De bevolking van Zuid-Limburg had veel commentaar op de Perspectievennota. De in de Perspectievennota voorgestelde maatregelen waren volgens velen niet voldoende om Zuid-Limburg uit zijn benarde positie te halen. De werkgeversvereniging pleitte in

⁵⁸ Jan Derix, *Perspectief voor Limburg. Stappen en obstakels in het beleid rond de perspectievennota Zuid-Limburg, 1965-1990*.

⁵⁹ *Ibidem*, 38.

⁶⁰ *Ibidem*, 39.

⁶¹ *Ibidem*, 41.

⁶² *Ibidem*, 45.

⁶³ RHCL, inventaris 3734, perspectievennota, Zitting 1976-1977 13969, Perspectievennota Zuid-Limburg 11 februari 1977, brief minister Economische Zaken naar voorzitter Tweede Kamer.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ RHCL, inventaris 3734, *Perspectievennota heeft schijninspraakprocedure*, 1-03-1979.

reactie op de nota voor een bijzondere regionale toeslag voor de Oostelijke en Westelijke mijnstreek. Dit wilde zij bewerkstelligen door het geld dat via de Wet Investeringsrekening (WIR) beschikbaar zou komen over te hevelen naar de Perspectievennota.⁶⁶ Er kwamen reacties van verschillende organisaties zoals de Kamer van Koophandel, het Nederlands Verbond van Ondernemers in de Bouwnijverheid en de FNV. Het algemene beeld uit de artikelen en verenigingen in Zuid-Limburg was dat er weinig vertrouwen was in de Perspectievennota.⁶⁷ Terwijl organisaties en inspraakcommissie nog overlegden had minister Lubbers het voorlopige standpunt al naar de Tweede Kamer gestuurd. In 1977 werd het gevoerde herstructureringsbeleid door Limburgers als een mislukking gezien. Inspraakgroepen stonden lijnrecht tegenover de regering.⁶⁸ Of daarmee het herstructureringsbeleid echt gefaald had is dan nog maar de vraag. Later blijkt ook vooral het gevoel dat de nationale overheid gefaald heeft met de Perspectievennota. Martin Herbergs vertelde dat er bedrijven kwamen die in het Noorden niet open hadden kunnen blijven, naar Limburg kwamen. Zij kwamen profiteren van de mijnwerkerspremies die zij kregen voor elke mijnwerker die bij hen in dienst kwam. Toen die premies stopten gingen bedrijven alsnog failliet en werden mijnwerkers weer werkloos.⁶⁹ Bij een andere geïnterviewde heerste ook het gevoel dat de nationale overheid weinig voor Zuid-Limburg gedaan had na de mijnsluiting. Vooral voor ondergrondse oud-mijnwerkers, die nauwelijks opleiding hadden genoten, was het lastig om een baan te vinden.⁷⁰ De totstandkoming van de Perspectievennota is een lang proces geweest. De nota die in 1978 klaar was, kwam vlak na de samenstelling van het nieuwe kabinet-van Agt I.⁷¹ Sjeng Kremers, een mijnwerkerszoon die hoogleraar psychologie was geworden, werd in 1977 Commissaris van de Koningin. Dit bleef hij tot 1990, tot aan het einde van het herstructureringsbeleid.⁷² Sjeng Kremers zou een grote rol gaan spelen van bij het beïnvloeden van beleid en het helpen van de provincie om aandacht bij de regering te vragen van 1980 tot 1990.

Perspectievennota 1978-1990

De Perspectievennota Zuid-Limburg die december 1978 officieel van kracht werd. Deze nota gold als leidraad voor het verdere verloop van het herstructureringsbeleid. Het bevatte volgens latere literatuur concrete en ambitieuze doelstellingen maar was vooral gebaseerd op nuchter realisme.⁷³ Pas vanaf 1981 werd er gerekend op een verbetering van de werkgelegenheid.⁷⁴ Op korte termijn bood de Perspectievennota – vooral vanwege de neergaande conjunctuur – weinig perspectief.⁷⁵ De economische neergang zorgde ervoor dat werkgelegenheid creëren moeilijk was. Het *Limburgs Dagblad* gaf aan dat volgens de Limburgers het regeringsbeleid passief en rampzalig was voor Limburg. De krant vond dat de Perspectievennota geen inhoud had en geen perspectief bood. In de publieke opinie overheerste het gevoel van scepsis en negativiteit. Zuid-Limburg zag de Perspectievennota Limburg niet zitten.⁷⁶ De verbittering van de Limburgse bevolking nam in 1981 toe terwijl het toen langzaam beter zou moeten gaan met Limburg volgens de lijn van de Perspectievennota en de regering.⁷⁷

⁶⁶ RHCL, inventaris 3734, perspectievennota, artikel 25-5-1977.

⁶⁷ RHCL, inventaris 3734, perspectievennota.

⁶⁸ Jan Derix, *Perspectief voor Limburg*, SHCPAE550, 50.

⁶⁹ Bijlage 1 interviews, Martin Herbergs.

⁷⁰ Bijlage 1 interviews.

⁷¹ Na de mijnsluiting in 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010, Zuid-Limburg, 59.

⁷² Jan Derix, *Perspectief voor Limburg*, SHCPAE550, 53.

⁷³ Ibidem, 77.

⁷⁴ Ibidem, 78.

⁷⁵ Ibidem, 85.

⁷⁶ Ibidem, 89.

⁷⁷ Ibidem, 115.

In deze periode bracht door de begeleidingscommissie die de herstructurering in kaart bracht, verscheidene rapporten uit. In 1983 heerste er voor het eerst optimisme bij de begeleidingscommissie in haar jaarverslag.⁷⁸ Definitief uitsluitsel over toekomstige koers kreeg Limburg op 12 juli 1985 toen de minister van Economische Zaken, Gijs van Aardenne (VVD) de nota *Regionaal sociaal-economisch beleid 1986-1990* aanbood aan de Tweede Kamer. Daaruit bleek dat het kabinet tot en met 1990 steun aan Zuid-Limburg ging bieden. Dit zou de laatste periode zijn dat Limburg werd gesteund.⁷⁹ In 1986 werd er weer een jaarrapportage van de begeleidingscommissie uitgebracht. Op dat moment was het beleid gericht op de structuurverbetering van de economie, de bevordering van werkgelegenheid op korte termijn en tot slot op behoud van gecreëerde arbeidsplaatsen en het nemen van extra maatregelen ter vermindering van jeugdwerkloosheid. Daarnaast had de begeleidingscommissie grote zorgen over de Oostelijke mijnstreek en de grote werkloosheid daar. In de Oostelijke mijnstreek was het aandeel van werklozen met een laag opleidingsniveau erg groot. Er was volgens de begeleidingscommissie nog onvoldoende nieuwe sociale en economische structuur gebracht in de mijnstreek. Zij zag wel potentie en vroeg daarom om meer aandacht te besteden aan de Oostelijke mijnstreek.⁸⁰ In de Oostelijke mijnstreek heerste in 1986 nog de mening dat er niet genoeg was gedaan aan het herstel van de mijnstreek. Het was daarom logisch dat het kabinet nog tot 1990 Zuid-Limburg zou steunen.

Na 25 jaar herstructureringsbeleid was in 1990 de werkloosheid afgenomen, de regionale component van de werkloosheid verdwenen.⁸¹ Het leek erop dat in 1990 met de komst van kansen uit de EU, Zuid-Limburg definitief het mijnverleden achter zich had gelaten. De kansen die de EU bood bestonden uit samenwerkingsverbanden en het creëren van werkgelegenheid in Zuid-Limburg. Tekenend hiervoor was wellicht ook dat de naam van het samenwerkingsorgaan Oostelijke mijnstreek veranderd werd in Parkstad Limburg.⁸² De bovenstaande alinea laat zien hoe de bevolking keek naar de Perspectievennota. Burgers vonden dat hun invloed niet altijd even groot was maar vooral lag bij organisaties en bestuurders. Het gevoel van iets te kunnen uithalen en vervolgens ook in de steek gelaten te worden door bestuurders kan dat gevoel versterkt hebben. Men voelde in de streek toch overwegend onmacht.

Herstructurering 1974 tot 2000 van Heerlen

Om te kunnen inzoomen en specifiek te richten op het gevoel van de regio is er voor gekozen om per regio één stad uit te lichten. Vanwege de centrale positie van Heerlen en het enorme aandeel van beroepsbevolking in de mijnbouw is voor Heerlen gekozen. Tijdens de mijnbouw was Heerlen ontzettend gegroeid in bevolkingsaantal. In 1900 woonden in Heerlen 6.646 inwoners en in 1960 was dat aantal gegroeid naar 72.428. Sinds 1914 had Heerlen een gedaantewisseling ondergaan en was zij uitgegroeid tot een grote industriestad dankzij de mijnen en spoorverbinding. De bevolking groeide in die tijd met 1400 mensen per jaar.⁸³ Na de mijnsluiting van 1974 moest Heerlen een nieuwe identiteit vinden en een nieuwe economische structuur opbouwen. Er verschenen van 1976 tot 1982 nieuwe wijken en de mijnen werden gesloopt. In sommige gebieden kostte het tijd om de mijnen af te breken en een nieuwe bestemming te vinden voor de afgebroken mijnen. De handel en de dienstensector kwamen hiervoor in de plaats.⁸⁴ Maar de werkloosheid in Heerlen bleef relatief hoog. In 1978 bedroeg

⁷⁸ Ibidem, 157.

⁷⁹ Jan Derix, perspectief voor Limburg, SHCPAE550, 169.

⁸⁰ RHCL Visie op '1986 in perspectief' standpuntbepaling m.b.t. het jaarrapport 1986 van de begeleidingscommissie perspectievennota Zuid-Limburg en de spraakreacties, provincie Limburg, SHCVAA 391.

⁸¹ Na de mijnsluiting in 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010, Zuid-Limburg, 30.

⁸² Na de mijnsluiting in 35 jaar herstructurering en reconversie 1965-2000 en een doorkijk naar 2010, Zuid-Limburg, 90.

⁸³ 2000 jaar Heerlen, van romeinse nederzetting tot moderne stad, Marcel M.J. Put en Mark van Dijk, SHCEAO 475 (1998 Heerlen), 261.

⁸⁴ Ibidem, 329.

de werkloosheid 10% van de beroepsbevolking en in 1995 bedroeg dit nog altijd 8%. Ook waren mensen in Heerlen in vergelijking tot andere gemeente relatief afhankelijk van de WAO.⁸⁵ Naast de economische moeilijkheden waren er een grote sociaal-maatschappelijk problemen, jongeren grepen naar drank en drugs.⁸⁶

Jeugdwerkloosheid

Een mogelijke verklaring voor het enorme drank- en drugsgebruik was de enorme jeugdwerkloosheid. Voor vele jongeren kon Heerlen aan het einde van de jaren zeventig en begin jaren tachtig geen perspectief bieden. Het probleem van jeugdwerkloosheid speelde in heel Nederland maar was in dit gebied een extra groot probleem. Uiteindelijk kwam er een regeling tot stand waardoor er 500 arbeidsplekken voor starters kwamen. Regionale organisaties en het provinciaal bestuur vroegen of dit verdubbeld kon worden naar 1000 plekken, maar aan deze vraag werd niet voldaan.⁸⁷ Wil Houben die ik sprak heeft als raadslid in Heerlen de jeugdproblematiek van dichtbij meegemaakt en meegeholpen aan het tegengaan van jeugdwerkloosheid en de drugsproblematiek. Volgens hem zagen jongeren geen noodzaak om te werken of te leren voor een beroep omdat zij dat vanuit huis niet hadden meegekregen. Zij zagen alleen hun vader en opa die werkloos waren geraakt door de mijnen. Het culturele leven was ingestort en er was daardoor ook weinig empathie voor jongeren. Wil Houben had als onderwijzer al het kantelpunt gezien onder jongeren met vaders die mijnwerkers waren geweest. In de jaren negentig werkte hij mee aan ‘operatie hartslag’: een project om jeugdwerkloosheid en het voortijdig verlaten van school tegen te gaan.⁸⁸

*Krantenknipsel jeugdwerkloosheid
5-03-1979⁸⁹*

*Krantenknipsel jeugdwerkloosheid
27-03-1979⁹⁰*

⁸⁵ Ibidem, 333.

⁸⁶ 2000 jaar Heerlen, van Romeinse nederzetting tot moderne stad, Marcel M.J. Put en Mark van Dijk, SHCEAO 475 (1998 Heerlen), 335.

⁸⁷ RHCL, Inventaris 3713.

⁸⁸ Interview, Wil Houben bijlage 1.

⁸⁹ RHCL, Inventaris 3713, *werk op tijdelijke basis voor 500 jeugdwerklozen*, 5-03-1979.

⁹⁰ RHCL, Inventaris 3713, *Geen 500 extra arbeidsplaatsen*, 27-03-1979.

Herstructurering 1985 tot 2000 van Heerlen

Heerlen was in 1985 bezig met de opbouw van haar stad. In 1983 kwam er een nieuwe focus vanuit Heerlen vanwege de herindeling van gemeenten. Het nieuwe accent kwam te liggen op de dienstverlening, werk op kantoren en werk in de fabrieken.⁹¹ In de conceptnota van 1996 van Heerlen werd nog veel ruimte besteed aan economisch beleid dat goed aansloot op het rijksbeleid. Het werd van belang geacht het beleid te richten op het versterken van de economie omdat het bruto regionaal product van Zuid-Limburg lager lag dan het nationaal gemiddelde. In Zuid-Limburg lag het aantal mensen dat in de dienstensector werkte laag, de meeste mensen werkten in de industrie. Wel was het beeld dat de werkgelegenheid sinds 1985 enorm gestegen was. De werkgelegenheid was in 1993 ten opzichte van 1990 gegroeid in de sectoren bouwnijverheid, handel, horeca, overheid, onderwijs, gezondheidszorg en milieudienstverlening en cultuur. Op dat moment waren de grootste werkgevers in Heerlen, het ABP, het CBS, DSM, de gemeente, de Open universiteit, het werkvoorzieningsschap en de gezondheidszorginstellingen. Een belangrijke constatering in dit rapport uit 1996 is dat de ontwikkelingen van de werkgelegenheid in Heerlen in sterke mate afhankelijk waren van het overheidsbeleid.⁹²

Vanuit de gemeente werd er in 2003 een burgeronderzoek gehouden vanwege de nog steeds lopende achterstanden in wijken en het willen bouwen aan een nieuwe toekomst. In dit onderzoek draaide het om de leefbaarheid in Heerlen. Mensen waren over het algemeen erg tevreden. Toch waren er nog veel mensen met een laag inkomen in Heerlen en was er veel ontevredenheid over de politie.⁹³

In een boekwerkje over de stadsvisie van 1999 in Heerlen wordt de geschiedenis van Heerlen besproken. Daarin komt ook de visie van de toekomst van Heerlen voorbij. De stad Heerlen is door de mijngeschiedenis en daaropvolgende rijkssteun steeds afhankelijk geweest van grote werkgevers. Het contrast tussen de mijnkoloniën, waarin kerk en samenleving een sociale band in buurten brachten, en het latere beeld van ‘rijksdiensten’, kantoorbanen en sociale versnippering, was groot. De identiteit van Heerlen vervaagde, waardoor ook de trots van de inwoners afnam. Tot 2000 groeide het inwonertal tot 96.000 inwoners.

Heerlen is er als stad nog steeds niet helemaal bovenop gekomen waardoor de gemeente in vergelijking met andere middelgrote gemeenten nog relatief veel achterstanden heeft. Vooral op de indicatoren bevolkingsgroei, werkgelegenheid, veiligheidsbeleving ondernemerschap, opleidingsniveau en inkomen scoort Heerlen lager dan gemiddeld. De stad heeft nauwelijks kunnen anticiperen op alle ontwikkelingen die de mijnsluiting te weeg bracht, waardoor zij in verval raakte.⁹⁴ Uit deze bronnen blijkt dat Heerlen als gemeente in de Oostelijke mijnstreek het zwaar te verduren heeft gehad. In 1999, en nu nog steeds, kampt het gebied met deze lastige positie. Hoe hebben bewoners dat ervaren?

Met het stuk van Zuid-Limburg, later ingezoomd op Heerlen, is een beeld geschetst van de ontwikkeling van het gebied aan de hand van de indicatoren infrastructuur, economie, politiek en sociaal-culturele identiteit. Met interviews probeerde ik bij het gevoel bij mensen te komen die deels in het bovenstaande stuk verweven is. Het geeft de dynamiek van de sociaal-culturele identiteit en de andere indicatoren beter weer. Ik interviewde vooral oud-mijnwerkers die hun hele leven in de Oostelijke mijnstreek of in Heerlen hebben geleefd. En ik interviewde twee lokale politici uit Heerlen: een wethouder en een gedeputeerde van de provincie Limburg die specifiek de Perspectievennota in zijn portefeuille had. Allen hadden zij de overgang van de mijnen als zeer abrupt ervaren en voor

⁹¹ RHCL, Doc_0062, inventarisnummer: 3518.

⁹² RHCL, Stuk van gemeentebestuur: concept nota economisch beleid 31 januari 1996: “De economische ruimtelijke ontwikkeling in Heerlen” werk voor stad en streek september/oktober 1995, R.J.M Bosma (Maastricht), SHC VAJ 180.

⁹³ Burgeronderzoek 2003 uitkomsten stad-en buurtmonitor Heerlen, SHC VAS 044.

⁹⁴ RHCL, Stadsvisie Heerlen 2026, centrumstad, ondernemende stad jeugdige stad, netwerk stad energiek hart parkstad, SHC VAU355.

bewoners als een lastige tijd. Allen waren zij het erover eens dat de economische conjunctuur dit gevoelen had versterkt. De oud-mijnwerkers ervoeren allen afstand tot de overheid en voelden zich in de steek gelaten door de overheid. Sinds de sluiting van de mijnen hebben zij het gevoel dat de overheid niet meer omkijkt naar Zuid-Limburg. De oud-wethouder en oud-gedeputeerde van de provincie bevestigden het gevoel dat inwoners van Heerlen hadden jegens de overheid. Maar dat de Perspectievennota geen invloed heeft gehad weerspraken zij: het was helaas niet voldoende, maar is toch veel bereikt. Het is alleen lastig omdat Heerlen het centrum en afvoerputje is van alles wat er misging na de mijnsluiting. Pleumeekers: 'Je moet het zien als een ei met een dooier: alle problemen die regionaal optraden stroomden naar Heerlen.' Volgens Pleumeekers duurde het ook langer voordat er goede initiatieven plaatsvonden vanuit de Perspectievennota. Volgens hem was de komst van Kremers als Gouverneur een omslagpunt. Hij zou volgens Pleumeekers grote invloed hebben uitgeoefend op de regering om dingen gedaan te krijgen in Zuid-Limburg. Pleumeekers geeft ook aan dat de overheid de Oostelijke mijnstreek had kunnen helpen door op economisch gebied de grens te openen voor omringende Europese landen. Dat vergrootte de kansen in Heerlen. Uit de literatuur gekoppeld aan interviews blijkt dat samen met de veranderde economie de nationale overheid niet goed heeft kunnen anticiperen op wat er gebeurde in de regio Heerlen. De dynamiek van economische ontwikkelingen, de sociaal-culturele identiteit, politieke voorkeuren en infrastructurele veranderingen geven een beeld van hoe de regio zich heeft ontwikkeld en wat voor invloed de nationale overheid daarop heeft uitgeoefend.

Hoofdstuk 3 Oost-Groningen

Historische context regio 1900-1950

De periode van 1800 tot 1950 wordt in Oost-Groningen aangemerkt als het ‘boerentijdperk’.⁹⁵ Dit was wel anders in Zuid-Limburg waar de mijnen al eind 1800 in opbouw waren en het gebied in 1920 al verstedelijkt was. In Groningen werd zeker tot 1950 het maatschappelijk en economisch leven gedomineerd door het boerenleven van de akkerbouw. Niet elke boer in Groningen was een ‘Groninger boer’. Deze benaming was alleen voor degenen die ook elders in Nederland herenboeren werden genoemd en in Groningen zelf ‘dikke’ boeren werden genoemd. Een herenboer had meer dan 50 hectare grond in bezit en maakte gebruik van loonarbeid.⁹⁶ Degenen die echt een grote rol speelden in het openbare en gemeenschapsleven waren de akkerbouwers uit de kleistreken. Deze herenboeren hadden geld, tijd, de algemene ontwikkeling en de belangstelling voor het lidmaatschap van kerkvoogdij, het waterschapbestuur en andere politieke en maatschappelijke organisaties. De Groninger boer had een aantal typerende kenmerken. Op politiek terrein was hij gewoonlijk liberaal, op kerkelijk gebied was hij meest vrijzinnig of onverschillig.⁹⁷

De cultuur werd bepaald door herenboeren maar ondertussen werd er ook andere landbouw bedreven en woonden er ook landarbeiders. Herenboeren en landarbeiders stonden tegenover elkaar als twee klassen, die zich van elkaar onderscheidten in levenswijze, denkbeelden, en in godsdienstopvattingen, kortom in alles waar twee klassen in kunnen verschillen. Het gebied Oldambt waarin ook Finsterwolde is een aaneengesloten gebied dat zich rond de Dollard vormt. Veel mensen in het gebied waren al snel niet meer gelovig. Het gebied kenmerkte zich door een enorme dynamiek waarin boeren en landarbeiders deel uitmaakten van dezelfde burgerlijke cultuur.⁹⁸ Terwijl de twee lijnrecht tegenover elkaar stonden. Deze cultuur bleef bestaan ook omdat de productie van de aardappelmeelfabrieken en de strokartonfabrieken, een fabrieksnijverheid die al bestond vanaf 1841, doorging.⁹⁹ Deze fabrieken en landbouw structuur zorgden voor de dynamiek tussen de twee klassen in Oost-Groningen. Deze cultuur werd pas in de jaren zestig en zeventig doorbroken.

De aard van de werkgelegenheid bracht strijd tussen boeren en arbeiders met zich mee in Oost-Groningen. Het leven kenmerkte zich door het boerenleven waarin de landarbeiders in hun eenkamer woninkjes woonden tussen de rijke herenboeren in hun statige boerderijen. Dit beeld bleef in stand tot ongeveer 1960. Vanaf toen kwamen boerenbedrijven onder grotere druk te staan. Boerenbedrijven werden in hoog tempo gemechaniseerd. Het werk voor de landarbeiders verdween en ook de strokarton- en aardappelmeelindustrie waren op hun retour.

De cultuur en werkgelegenheid in Oost-Groningen brachten ook bepaalde politieke voorkeuren met zich mee. Oost-Groningen was een gebied waar al snel het communisme opkwam. De opmars hiervan begon al met de landbouwcrisis van 1878. Er werden in 1881 voor het eerst openlijk socialistische denkbeelden verkondigd in vergaderingen van de provincie Groningen.¹⁰⁰ De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, de SDAP, was al spoedig vertegenwoordigd in gemeenteraden van Oost-Groningen.¹⁰¹ In 1909 werd de Sociaal-Democratische Partij, SDP opgericht als tegenhanger van de SDAP. In 1918 werd de SDP eerst Communistische Partij Holland (CPH) en daarna al snel omgevormd tot de Communistische Partij van Nederland (CPN). Vanaf toen groeide het ledenaantal.¹⁰² In de jaren dertig

⁹⁵ Jnte Botke, Boer en Heer. ‘De Groninger boer’ 1760-1960, 1.

⁹⁶ Ibidem, 1.

⁹⁷ Ibidem, 1.

⁹⁸ Otto Knottnerus, ‘De tragiek van het platteland: Herinneringen aan het Oldambt’. Gronings Historisch Jaarboek 2000, 124-143, aldaar 144.

⁹⁹ Jan F. Voerman. ‘Verstedelijking en migratie in het Oost-Groningse veengebied’, 53.

¹⁰⁰ Tussen Moskou en Finsterwolde, over de geschiedenis van het communisme in Oost-Groningen, 10.

¹⁰¹ Ibidem, 15.

¹⁰² Ibidem, 18.

nam het ledenaantal bij de communisten in Oost-Groningen steeds verder toe. In 1935 verwierven de communisten bij de gemeenteraadsverkiezingen de meerderheid in Finsterwolde en leverden zij twee wethouders. In andere delen van Oost-Groningen werden zij ook groter. In Bellingwolde verscheen de CPN met twee zetels in de raad, ook in Nieuwe Pekela kreeg de partij een zetel. In Beerta was de partij zelfs groter dan de SDAP.¹⁰³ Vlak daarna brak de oorlog uit waarin veel actief verzet plaatsvond vanuit Oost-Groningen door de communisten. Hierdoor nam de waardering voor de CPN toe.¹⁰⁴ Na de Tweede Wereldoorlog kwam de CPN sterker en groter op dan ooit te voren. Door de samenwerking in de oorlog met andersdenkenden was het isolement van de communisten verminderd. De CPN nam binnen de politieke verhoudingen na de oorlog een gematigde en constructieve houding aan. De communisten steunden de wederopbouw van een democratisch Nederland en wensten samenwerking met andere politieke partijen.¹⁰⁵ Maar al snel keerde in de jaren vijftig alles terug naar de vooroorlogse politieke verhoudingen. De CPN werd weer steeds meer een uitvoerder van de door Moskou uitgevaardigde politieke richtlijnen.¹⁰⁶ Naarmate de Koude oorlog verder vorderde kwam de CPN steeds meer in de verdrukking. Het beleid van de communistische meerderheid in Finsterwolde leidde ook tot aanvaringen met de regering in Den Haag.¹⁰⁷ Oost-Groningen en vooral het gebied Oldambt bleef communistisch georiënteerd. Er waren van 1949 tot 1966 weinig verschuivingen in de politiek van Oldambt.¹⁰⁸ Het communisme heeft invloed gehad op hoe er naar de overheid werd gekeken maar ook hoe de overheid naar Groningen keek. De invloed van het communisme op de rijksoverheid kwam ook uit de interviews naar voren. Er werd buiten Oost-Groningen vooral neergekeken op het communisme in Finsterwolde en de rest van het gebied Oldambt. Terwijl binnen het dorp dit niet als een enorm probleem werd ervaren. Meneer en Mevrouw Bakker vertelden mij dat er soms mensen waren die niet durfden te vertellen dat zij uit Finsterwolde kwamen en zeiden dat zij uit Winschoten kwamen. Dit om niet geassocieerd te worden met het communisme.¹⁰⁹ Harm Evert Waalkens gaf aan dat er door het communisme vanuit de regering ook meewarig werd neergekeken werd op het gebied. Het Groningse accent hielp ook niet bij begrip vanuit Den Haag volgens hem.¹¹⁰ Vanaf 1850 kwam er steeds meer industrie naar Oost-Groningen. In 1870 was er in Westerbroek een aardappelstroopfabriek en een aardappelmeelfabriek. Daar in de buurt lag ook de strokartonfabriek. Dit landschap van aardappelmeelfabrieken en strokartonfabrieken lag vanaf 1900 verspreid door heel Oost-Groningen.¹¹¹ In deze tijd kwamen ook verharde wegen, tramwegen en spoorwegen in Oost-Groningen. Door de groeiende economie werd de infrastructuur uitgebreid.¹¹² In 1930 waren er meer fabrieken bijgekomen in de streek van Oost-Groningen zoals de sigarenfabriek Hoving. Sommige aardappelmeelfabrieken en de scheepswerven waren inmiddels verdwenen.¹¹³ De grootste verandering was dat er veel meer met de trein kon worden gereisd dan 40 jaar daarvoor. De aardappelmeelfabrieken waren inmiddels gefuseerd: van tien fabrieken in 1900 stonden er in 1940 nog maar drie. Daartegenover bood de strokarton steeds meer werkgelegenheid. In 1940 was de akkerbouw nog overheersend in Oost-Groningen. De zuivelindustrie was nooit groot geweest.¹¹⁴

¹⁰³ Ibidem, 25.

¹⁰⁴ Frank Westerman. *De graanrepubliek* (1999).

¹⁰⁵ Tussen Moskou en Finsterwolde, 61.

¹⁰⁶ Ibidem, 62.

¹⁰⁷ Ibidem, 72.

¹⁰⁸ Ibidem, 95.

¹⁰⁹ Bijlage 2, interview Jurjen Bakker en Aaltje Bakker.

¹¹⁰ Bijlage 2, interview Harm Evert Waalkens, oud-politicus Tweede Kamer.

¹¹¹ Jan Voerman, 'Verstedelijking en migratie in het Oost-Groningen veengebied', 100.

¹¹² Ibidem, 103.

¹¹³ Ibidem, 180.

¹¹⁴ Ibidem, 193.

Daarnaast kwamen er nog wat andere industrieën bij in de periode 1930-1940. Er was al met al daardoor een enorme groei van werkgelegenheid in de industrie.¹¹⁵

Het boerenleven domineerde in Oost-Groningen tot de jaren zestig, ondersteund door industrie. Die verhouding veranderde in de jaren zestig en zeventig langzaam.

Periode 1960 tot 1970

Volgens Knottnerus is er in de periode van 1965 tot 1975 in Oldambt meer veranderd dan in tientallen jaren daarvoor of daarna. De samenleving van toen met de barre sociale tegenstellingen van boeren en arbeiders en de onbeholpen pogingen die te overbruggen is voor Knottnerus onbegrijpelijk geworden. Vanuit het Westen van Nederland en omstreken werd vanaf de jaren zestig sympathie getoond voor de strijdende arbeidersklasse. Dit leverde bij de plaatselijke bevolking een mengeling van spot, verbazing en soms ergernis op. Door de mensen buiten Oost-Groningen werden boeren en arbeiders tegen elkaar opgezet. Aan de ene kant gaf het verleden mensen reden om te mobiliseren maar aan de andere kant wilden Oost-Groningers zich focussen op de toekomst en de achterstanden inhalen.¹¹⁶ De cultuur was vanaf de jaren 60 duidelijk aan het veranderen. De vraag is: hoe is deze sociaal-culturele verandering te begrijpen in het licht van economische en politieke ontwikkelingen?

De jaren ervoor was het vertrouwen van de bevolking in het eigen kunnen gegroeid door te participeren in de industriële ontwikkeling. Maar al snel na de Tweede Wereldoorlog bleek dat de vaart uit het gebied dat gedurende decennia was opgebouwd aan wegebben was. Hoewel het regionale stimuleringsbeleid stellig ook in Oost-Groningen resultaten had geboekt bleek de werkgelegenheid zelfs in de perioden van gunstige conjunctuur, voortdurend zorgen te baren. En vanaf de jaren zestig bleef de inkomensontwikkeling van Oost-Groningen duidelijk achter bij die van de rest van Nederland.¹¹⁷ Het inwonersaantal groeide in Nederland veel harder dan in Oost-Groningen. In de periode van 1860-1959 was Oost-Groningen met 127% gegroeid en Nederland met 245%. De bevolking van Oost-Groningen was sterk verouderd in 1970. Dat kwam omdat in de periode van 1948 tot 1966 de bevolking in Oldambt nauwelijks gegroeid was.¹¹⁸

Oost-Groningen bleef in de periode van 1930 tot 1950 sterk achter met de industriële werkgelegenheid in verhouding tot de rest van Nederland. In de daaropvolgende periode van 1950 tot 1960 vertoonde Oost-Groningen juist een sterke groei van 40% in vergelijking met de 20% voor Nederland. Dit kwam door de groei daar van metaalnijverheid en de chemische industrie. Wel was te zien dat de dienstensector in Oost-Groningen juist achterbleef in de jaren 60. En de ooit zo welvarende landbouw nam in de jaren zestig ook sterk af.¹¹⁹ Zo had de werkgelegenheidsproblematiek in Oost-Groningen vooral betrekking op typische landbouwindustrie en seizoensarbeid, maar ook de leeftijdsopbouw en het scholingsvraagstuk speelden een grote rol. De welvaart was afhankelijk geworden van specifieke bedrijfstakken die eind jaren zestig verdwenen. Zoals de strokartonindustrie en de aardappelmeelindustrie, die beide gekoppeld waren aan de landbouw. Dit versterkte de onzekerheid voor de toekomst.¹²⁰ De krimp en neergang van Oost-Groningen zou in de jaren zeventig leiden tot een Integraal Structuurplan Noorden des lands (ISP). Toen ik geïnterviewden vroeg naar dit beleidsplan van de overheid ging er bij niemand een belletje rinkelen behalve bij oud-politicus Harm Evert Waalkens.¹²¹

¹¹⁵ Ibidem, 212.

¹¹⁶ Otto Knottnerus, 'De tragedie van het platteland: Herinneringen aan het Oldambt'. Gronings Historisch Jaarboek 2000, 124-143, 127.

¹¹⁷ Nummer toegang 1769, inventarisnummer 5853, herstructurering van oostelijk Groningen:

Dit is echt literatuur over heel Oost-Groningen, 2.

¹¹⁸ Ibidem, 9.

¹¹⁹ Ibidem, 13.

¹²⁰ Ibidem, 31.

¹²¹ Bijlage 2, interviews, Harm Evert Waalkens, oud-politicus Tweede Kamer.

Periode 1972 tot 1990 ISP Integraal Structuurplan Noorden des lands

In 1972 werd de eerste aanzet gedaan tot het overleg over het ISP, dat in 1979 van kracht zou worden. Namens de regering waren Economische Zaken en een werkgroep ruimtelijke ontwikkeling betrokken bij het ISP. Daarnaast waren reacties van de bevolking op het voortgangsrapport ISP welkom. De provincie speelde natuurlijk ook een rol in dit geheel.¹²²

Voor dit structuurplan werden drie werkgroepen ingesteld die werkten aan deelrapporten.¹²³ De regering en de drie provinciale besturen van de drie noordelijke provincies, Groningen, Drenthe en Friesland bereikten begin 1979 een overeenstemming over het beleidsprogramma van het ISP. Het belangrijkste doel was het terugdringen van de werkloosheid.¹²⁴ Er waren veel zorgen over hoe het er in het Noorden aan toe ging. In 1981 werd er veel gesproken over de spoedige uitvoering van zaken zoals infrastructuur en de werkgelegenheid.¹²⁵ In het ISP met de nieuwe afspraken van 1982 tot 1985 viel een duidelijke rode draad op. Er was vooral focus op de stad Groningen terwijl het zogenoemde ommeland weinig voorkwam in de plannen. Opvallend was dat de stad Groningen zich bemoeide met de plannen van het ISP en veel voor elkaar kreeg.¹²⁶ Bij een tussenrapport in 1983 werd ook nog gesteld dat de samenwerking tussen alle bestuurslagen en verschillende belangen te hoog gegrepen was. De werkloosheid was nog steeds enorm hoog en moest worden tegengegaan. Wanneer de doelstellingen niet gehaald zouden worden in 1985, was het plan om van 1985 tot 1990 de taken van het ISP te continueren.¹²⁷ In 1983 speelde ook de werkloosheid bij jongeren een belangrijke rol in de aanpak, en net als in Zuid-Limburg was het plan gericht op het creëren van banen. Voor werkloze jongeren werden kleinschalige werkprojecten georganiseerd. In 1991 eindigde het ISP.¹²⁸ Wanneer gekeken wordt naar de huidige situatie van Oost-Groningen is het de vraag of daar het ISP goed heeft uitpakkt. De opkomst bij verkiezingen neemt sterk af. Ook stemmen steeds meer mensen op partijen als PVV en SP. Dit wordt wellicht mede gevoed door de aardbevingsproblematiek die vanaf eind jaren negentig steeds duidelijker sporen nalaat in Oost-Groningen.

Finsterwolde 1930 tot 1990

Het stuk richt zich specifiek op Finsterwolde omdat dit dorp in Oost-Groningen het langst door het communisme is gedomineerd. De plaats Finsterwolde die ik voor dit project specifiek heb onderzocht stond bekend als een communistisch bolwerk. Finsterwolde is een gebied dat valt onder de regio Oldambt. Het was lang een eigen gemeente totdat het in de jaren negentig bij Reiderland werd gevoegd en sinds 2012 is Finsterwolde onderdeel van de gemeente Oldambt.

De cultuur in Finsterwolde veranderde vanaf 1930 van een boerencultuur naar een arbeiderscultuur in 1960 met een hang naar het verleden. Het omvangrijke boerenleven was verdwenen en had in Finsterwolde al snel plaatsgemaakt voor de landarbeiderscultuur. De boeren moesten vanaf de jaren zestig erg aanpopen om de eindjes aan elkaar te knopen. En in diezelfde tijd ongeveer raakte de omgeving in rep en roer omdat er aardgas was gevonden.¹²⁹ Bij de ouderen heerste er vanaf de jaren

¹²² Nummer toegang 1957, Inventarisnummer 22840 het integraal structuurplan Noorden des lands: het beleidsverloop; ISP en de provincie Groningen Jeannet Stad-Groningen, 1985.

¹²³ Ibidem, 16-7-1974.

¹²⁴ Ibidem, 22-2-1979.

¹²⁵ Nummer toegang 1957, Inventarisnummer 22840 het integraal structuurplan Noorden des lands: het beleidsverloop; ISP en de provincie Groningen Jeannet Stad-Groningen, 1985, 9-10-1979.

¹²⁶ Nummer toegang 1957, Inventarisnummer 22840 het integraal structuurplan Noorden des lands: het beleidsverloop; ISP en de provincie Groningen Jeannet Stad-Groningen, 1985, 27-04-1981. Nummer toegang 1957, Inventarisnummer 22840 het integraal structuurplan Noorden des lands: het beleidsverloop; ISP en de provincie Groningen Jeannet Stad-Groningen 1985, mei 1981, informatie voor uitwerking beleidsplan provincie Groningen 1982-1985.

¹²⁷ Toegangsnummer 1968, inv 10037: gemeentebestuur van Groningen 1965, 1987, bevordering van de groei en ontwikkeling Integraal Structuurplan Noorden des lands (ISP) 1972-1988, deel 2, voortgangsverslag 1982.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Otto Knottnerus, 'De tragiek van het platteland: Herinneringen aan het Oldambt', Gronings Historisch Jaarboek 2000, 124-143.

zestig zorgen over het verdwijnen van verenigingen terwijl jongeren uit Oldambt dit juist zagen als een mogelijkheid voor eigen ontwikkeling en uitvinden van interesses. De cultuurveranderingen hingen samen met de verandering in economisch opzicht.

De geïnterviewden bevestigden de samenhang van culturele en economische veranderingen. Door de mechanisatie veranderde ook de culturele strijd tussen arbeiders en boeren. Die verdween bijna compleet, maar sluimerde volgens Harm Evert Waalkens door in families.¹³⁰ Door de komst van mensen uit het Westen verdween de strijd tussen boeren en arbeiders volgens Jan van Greven en Jurjen Bakker bijna compleet.¹³¹

De landbouw en industrie namen plaats voor kleine ondernemers, forenzen en uitkeringstrekkers. Er vond een economische krimp plaats hetgeen leidde tot een grote werkloosheid.¹³² Deze werkloosheid was vooral te danken aan een enorme landbouwproblematiek in Oldambt.¹³³ Er vond op grote schaal mechanisatie plaats waardoor boerenbedrijven verdwenen en er veel minder arbeidskrachten nodig waren. In 1960 was het aantal pendelaars naar Winschoten enorm hoog.¹³⁴ Te zien is ook dat van 1947 tot 1960 het aantal mensen dat in Finsterwolde werkzaam was in de landbouw afnam van 52,5% naar 37,2%. De nijverheid nam toe van 22,4% tot 39,3% in 1960. Over het hele gebied Oldambt was de toename van Nijverheid enorm van 1947 tot 1960.¹³⁵ Tot 1960 heerste er een beeld dat werkloosheid een probleem was in Finsterwolde en Oldambtomgeving maar dat door pendelaars de gebieden het konden redden. Volgens dit rapport uit 1963 zou Finsterwolde geen problemen ondervinden wanneer in Winschoten de werkgelegenheid geen ernstige terugslag zou ondervinden.¹³⁶ In de jaren zeventig was er een gebrek aan industriële ontwikkeling in de regio Oldambt en dus ook Finsterwolde.¹³⁷ Het gevolg hiervan was dat er vanaf 1971 tot 1983 een afname te zien was van de werkende bevolking. In 1971 had nog 75% van de beroepsbevolking een baan tegenover 68% in 1977 en 66% in 1983.¹³⁸ Over de gehele periode van 1965 tot 1989, was Reiderland, waar Finsterwolde toe behoorde armer geworden, kwamen er meer mensen in de WAO en was er sprake van een hoge mate van vergrijzing.¹³⁹ In 1995 waren de zorgen over de werkgelegenheid in Reiderland en dus ook Finsterwolde nog steeds niet verdwenen. De aard van de werkgelegenheid was volgens een beleidsrapportage van Reiderland te eenzijdig bestaande uit industrie, bouw en transport. De verdubbeling van de A7 had geen arbeidersplaatsen opgeleverd. De kansen voor de gemeente om zelf een regionaal bedrijventerrein op te richten waren in dit beleid ook nihil.¹⁴⁰

De politiek hing samen met de werkgelegenheid en de veranderde cultuur in Finsterwolde. Vóór de jaren zeventig was Finsterwolde opgebloeid tot een communistisch dorp. In 1929 vond er in Finsterwolde een staking plaats van arbeiders waartegen de politie werd ingezet. Eind jaren twintig kreeg de CPN in Oldambt veel aanhang. Bij de raadsverkiezingen haalde de communisten in Finsterwolde elf zetels. Sinds dat jaar waren de boeren voorgoed uit de gemeenteraad en kwamen de landarbeiders erin. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de CPN opnieuw de meerderheid in de

¹³⁰ Bijlage 2, interviews, Harm Evert Waalkens, oud-Tweede Kamerlid.

¹³¹ Bijlage 2, interviews, Jurjen Bakker en Jan van Greven.

¹³² Otto Knottnerus, 'De tragiek van het platteland: Herinneringen aan het Oldambt', Gronings Historisch Jaarboek 2000, 124-143.

¹³³ Nummer toegang 1769, inventarisnummer 5853, herstructurering van oostelijk Groningen: dit is echt literatuur over heel Oost-Groningen

¹³⁴ Nummer toegang 1769, inventarisnummer 5853, herstructurering van oostelijk Groningen.

¹³⁵ Nummer toegang 5210, inventarisnummer 1761, M.R.W Bos, Finsterwolde en haar Toekomst, 1963.

¹³⁶ Nummer toegang 5210, inventarisnummer 1761, M.R.W Bos, Finsterwolde en haar Toekomst, 1963, 31.

¹³⁷ 1957 toegang, inventarisnummer 22578 'Gain diek, Gain laand Gain leev'n', doctoraalscriptie economisch en sociale geschiedenis. Een onderzoek naar de oorzaken van moderne armoede in Oost-Groningen tegen de achtergrond van het bijstandsbeleid van de communistische partij Nederland, specifiek in de voormalige gemeenten Beerta en Finsterwolde. (1965-1989), 12.

¹³⁸ Ibidem, 35.

¹³⁹ Ibidem, 39.

¹⁴⁰ Nummer toegang 1957, inventarisnummer 26389: gemeente Reiderland: structuurvisie Reiderland: beleidsrapportage - Finsterwolde Assen 1995.

gemeenteraad van Finsterwolde. De armoede van de arbeiders zette zich in Finsterwolde door na de Tweede Wereldoorlog. De werklozen werden er te werk gesteld in de objecten van nieuwe werkverschaffing, de dienst uitvoering werken (DUW). Naast de slechte werkgelegenheid haalde Finsterwolde de wereldpers onder de naam 'little Moscow'.¹⁴¹ In 1951 gebeurde er qua politiek iets uitzonderlijks. Op 20 juli werd in Finsterwolde de uitzonderingstoestand afgekondigd. Artikel 146 lid 4 van de Grondwet trad in werking, hierin stond dat de regering een noodverordening kon treffen als regeling van het bestuur ernstig werd verwaarloosd. De gemeenteraad stond vanaf dat moment buitenspel en burgemeester Tuin werd regeringscommissaris die in samenspraak met de regering het dorp bestuurde. Bij verkiezingen van 1953 behaalde de communisten weer de absolute meerderheid.¹⁴² Politiek gezien bleef Finsterwolde lang een communistisch bolwerk. In 1963 kwam Finsterwolde weer landelijk in het nieuws door de arrestatie van vijf communistische kopstukken, waaronder het Eerste Kamerlid H. Haken en twee wethouders.¹⁴³ Dit deed ook iets met de beeldvorming over Finsterwolde in de rest van Nederland. In 1989 was CPN nog steeds met de PvdA een grote partij in Finsterwolde.¹⁴⁴ In 1990 was de CPN opgegaan in GroenLinks. Vanaf toen is het communisme ook kleiner geworden in het gebied Oldambt en werd de PvdA groter. Engel Modderman en Gea Geerders vertellen over hoe zij Oldambt hebben zien veranderen van een communistische cultuur van naar elkaar omkijken, naar de afbouw van het communisme en een steeds individualistischer wereld. Het communistisch gedachtegoed is steeds minder te zien in Oost-Groningen. Het gevoel van samenhang viel volgens Engel Modderman en Gea Geerders weg.¹⁴⁵ Dit zou veranderen met de komst van het probleem rondom de aardbevingen vanwege de gaswinning.

Terwijl er in Oost-Groningen gas naar boven werd gehaald ontstond er in 1983 tumult in Finsterwolde door de gasboycotacties. Mensen in Oost-Groningen protesteerden omdat er bij hen gas werd gewonnen en zij daar zelf nauwelijks profijt van hadden. Vanwege de dalende inkomsten en stijgende woonlasten met name door de verhoging van de gasprijs, kwamen de mensen in geldnood. Het heersende beeld in de regio Oldambt was dat de invloed van gemeente afnam op het gebied van het eigen ruimtelijke beleid. Steeds meer ontwikkelingen werden op nationaal en zelfs mondiaal niveau bepaald zoals op het terrein van infrastructuur en ruimtelijke ordening. Het beleid was en is nog steeds gericht op het oplossen van problemen en het bieden van perspectieven in functioneel samenhangende regio's. Maar voor Reiderland en dus voor regio Oldambt leek het lastig voorzieningen in stand te houden en werkgelegenheid te creëren.

Met het stuk van Oost-Groningen later ingezoomd op Oldambt is een beeld geschetst van de ontwikkeling van het gebied aan de hand van de indicatoren infrastructuur, economie, politiek en sociaal-culturele identiteit. Met interviews heb ik gepoogd bij het gevoel van mensen te komen die deels in het bovenstaande stuk verweven is. Het geeft daarmee de dynamiek van de sociaal-culturele identiteit en de andere indicatoren beter weer. Ik interviewde mensen met verschillende beroepsperspectieven en politieke voorkeuren. Daaruit bleek de strijd tussen 'herenboeren' en arbeiders. Maar ook de verschillen in de politiek, de nuance over het communisme in Finsterwolde en waarom het daar is ontstaan. Jan van Greven legde uit dat het uitzonderlijk was dat Harm Evert Waalkens PvdA-lid was, aangezien 'herenboeren' en afstammelingen daarvan vaak aanhangers waren van de VVD of het CDA. De communisten en sociaal-democraten waren arbeiders. Duidelijk werd uit de interviews dat de mechanisatie van landbouw en de gelijktijdig afbouw van industrie grote invloed

¹⁴¹ Beschrijving 1764 bibliotheek RAG inventaris 1783, inventaris van de archieven van de gemeente Finsterwolde, 18111989/centrale archief selectiedienst) Winschoten: centrale archief selectiedienst, 1995, 11.

¹⁴² Ibidem, 11.

¹⁴³ Ibidem, 12.

¹⁴⁴ Nummer toegang 1766, inventarisnummer 435.1988, 435, gemeentegids Finsterwolde 1987-1988.

¹⁴⁵ Bijlage 2, interviews, Engel Modderman en Gea Geerders van de verenigd Communistische partij.

hebben gehad op de streek. Engel Modderman heeft Oost-Groningen altijd gezien als een achtergesteld gebied. Alleen de 'herenboeren' hadden het goed maar de rest van de bevolking leefde altijd al in armoede. Toch was er in Oost-Groningen in de jaren zestig volgens de geïnterviewden wel een verdere economische neergang en krimp in het gebied. Vooral door de mechanisatie veranderde er veel volgens hen. Daarnaast hebben zij vooral verenigingen zien krimpen en verdwijnen. Uit literatuur gekoppeld aan interviews blijkt dat samen met de veranderde economie de nationale overheid niet goed heeft kunnen anticiperen op wat er gebeurde in de regio. Daarnaast ontbrak het ook in Oost-Groningen aan de wilskracht om samen te werken. De dynamiek van economische ontwikkelingen, de sociaal-culturele identiteit, politieke voorkeuren en infrastructurele veranderingen zorgen net als in Zuid-Limburg voor een totaalbeeld van hoe de regio zich heeft ontwikkeld en wat voor invloed de nationale overheid daarop heeft uitgeoefend. De focus op het communisme heeft in dit gebied gezorgd voor wantrouwen tegenover de overheid en voor een gevoel van samenhang in het eigen gebied. In Oost-Groningen heeft de politiek een grote rol gespeeld in de beeldvorming van de nationale overheid.

Conclusie

In dit onderzoek heb ik de vraag proberen te beantwoorden in hoeverre er sprake is van structurele regionale achterstelling in de regio's Zuid-Limburg en Oost-Groningen. Voor het onderzoek zijn de twee regio's onderzocht. Kunnen er door een vergelijking te maken tussen deze twee regio's bepaalde conclusies worden getrokken?

Wanneer in dit onderzoek naar deze twee gebieden wordt gekeken zijn er een aantal overeenkomsten te noemen. De eerste is simpel gezegd de letterlijke en figuurlijke afstand tot 'Den Haag'. Die is in beide gebieden groot. De meeste mensen in Zuid-Limburg en Oost-Groningen voelen zich relatief minder verbonden met de overheid. Ten tweede blijkt uit het onderzoek dat beide gebieden van de jaren zestig tot de jaren negentig economische neergang hebben gekend, veroorzaakt in beide gevallen door een eenzijdige werkgelegenheid. Dit raakt aan de economische indicator in dit stuk. Het zorgde in beide gebieden voor een economische krimp en een daling van de werkgelegenheid die tot 1990 aanhield en daarna stopte. Ten derde kregen de beide regio's door de neergang van hun gebied vanuit de nationale overheid een beleidsprogramma. In Zuid-Limburg was dit de Perspectievennota en in Oost-Groningen was dit het Integraal Structuurplan Noorden des Lands. In deze beleidsprogramma's kwamen verschillende indicatoren maar vooral de economische en sociaal-culturele indicator aan bod. De invulling van beide beleidsplannen was wel verschillend.

De gebieden kennen ook grote verschillen. Het begint al bij de regionale identiteit die logischerwijs anders is in beide gebieden. Deze regionale identiteit raakt aan de sociaal-culturele indicator. In Zuid-Limburg werd cultuur bepaald door het rooms-katholieke geloof en de mijnindustrie. Deze sociale en culturele identiteit viel compleet weg met de sluiting van de mijnen gevolgd door de secularisatie, zonder dat daar een andere sociaal-culturele identiteit voor terugkwam. De hang naar de mijnen bleef groot. In Oost-Groningen was dit anders. Daar heerste een cultuur van tegenstelling tussen herenboeren en arbeiders. Deze tegenstelling werd versterkt door de politiek. De politiek had daardoor een grote invloed op de beeldvorming jegens de nationale overheid. Als herenboer stemde je VVD of CDA en als arbeider CPN of PvdA. Deze cultuur van herenboeren tegenover arbeiders werd van generatie op generatie doorgegeven. Met de komst van mensen uit andere regio's is deze cultuur langzaam vervaagd. Tot slot ligt er een groot verschil tussen de nationale beleidsprogramma's die in beide regio's zijn toegepast. Voor Zuid-Limburg werd er beleid gevoerd vanuit de Perspectievennota. Deze was gericht op Zuid-Limburg en dus bedoeld voor een klein gebied. Het was een prioriteit voor de regering. Voor Oost-Groningen lag dit anders. Het nationale beleid wat daarvoor gevoerd werd, het Integraal Structuurplan Noorden des Lands, was bedoeld voor drie provincies: Groningen, Friesland en Drenthe. Dit was een veel groter gebied en viel ook minder onder de prioritering van de overheid. Niet voor niets gaf Pleumeekers, gedeputeerde van Limburg, aan dat zijn Groningse collega's jaloers waren op Limburg.

Het ISP en de Perspectievennota Zuid-Limburg lijken te spreken van regionale structurele achterstelling of vergeten zijn. Maar als we kijken naar hoe mensen in de regio daarover denken, is er wel een beeld te zien van zich vergeten voelen of in de steek gelaten. Mensen uit Zuid-Limburg en Oost-Groningen voelen zich wel degelijk achtergesteld als regio. Een vraag die de drie betrokken adviesraden in het traject '*Vergeten* Nederland?' willen beantwoorden is waarom de perceptie van vergeten zijn en vergeten voelen zo uit elkaar ligt. De vraag is dus of er wel het juiste beleid is gevoerd en door de juiste bestuurslagen. Het beeld dat vooral wordt gedeeld door mensen in de regio is dat er weinig tot niets aan werkgelegenheid is gedaan. De initiatieven die plaatsvonden zijn volgens bewoners van het gebied niet de juiste geweest. Volgens alle geïnterviewden zijn de mogelijkheden om te investeren in Groningen er wel maar wordt het niet gedaan door de nationale overheid. Daarnaast delen zij allen het beeld dat de visie van de Oost-Groninger ontbreekt en dat er geen wil is om samen te werken tussen verschillende gemeenten. Deze redenering geldt ook voor Zuid-Limburg. Gesteld kan worden dat er wel degelijk sprake is van structurele regionale achterstelling in beide

gebieden. Dit is naar mijn mening meer te wijten aan onkunde vanuit de nationale overheid en het gebrek aan eigen regionaal vermogen, dan aan het feit dat de nationale overheid deze gebieden daadwerkelijk vergeten is. Door de wisselwerking van onwetendheid van de nationale overheid en onbegrip vanuit de regio voelen mensen zich daar vergeten.